

anonimnosti pojavljivanja i neutralnom znanju o fenomenima, koje se razotkriva kao veštačka i samodopadljiva naivnost. Za samu fenomenologiju to znači da sve ono što nam se pojavljuje mora biti eksponirano u odnosu na iskošeni pogled stranog. Podsticajna uloga *Topografije*

stranog leži u mnogim značajnim putokazima u tom pravcu. Oni je preporučuju kao nezaobilazno štivo koje neće biti interesantno samo filozofski orijentisanim čitaocima, već svima onima što u multidisciplinarnosti vide nešto više od istrošene floskule.

PETAR BOJANIĆ

Institut za filozofiju i društvene nauke, Beograd

Society for the Humanities, Cornell University

OD HUSERLA DO VALDENFELSA: STOGODIŠNJI PUT UVEK NEIZVESNE „FENOMENOLOGIJE PAŽNJE”

(Bernhard Waldenfels, *Phänomenologie der Aufmerksamkeit*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 2004, str. 304)

Knjiga *Fenomenologija pažnje*, nedavno penzionisanog profesora Rur-Univerziteta iz Bohuma i jednog od najuticajnijih filozofa danas, objavljena je u poslednjim mesecima 2004 godine. Ona je dvostruko značajna i obavezujuća: i zbog svoje sasvim neizvesne i složene tematike – Huserlova sintagma *Phänomenologie der Aufmerksamkeit* obeležava u isti mah stogodišnji napor konstituisanja i tematizovanja „fenomena” pažnje, i zbog vrlo neobičnog značaja koji ova knjiga predstavlja u okviru Valdenfelsovih radova posvećenih pojmu drugoga i filozofiji-fenomenologiji stranoga i stranca. Već u svom drugom po redu objavljenom radu, programskom i „habilitacionom” spisu iz 1967 godine čiji je naslov *Das Zwischenreich des Dialogs*, u poglavlju „Otvorenost Ja i njegovog sveta”, Bernhard Waldenfels (rođen 1934 u Minhenu gde i danas živi) otkriva teškoću prilikom tematizacije objekta i razlikovanja interesa i pažnje, odnosno razlikovanja između pažnje kao bitno psihološke pojave i pažnje kao fenomena koji poseduje transcendentalno značenje¹. Dugotrajni

Valdenfelsov rad u Huserlovom arhivu u Luvenu koji je prethodio pisanju ove knjige i navođenje poznatog § 92 Huserlovih *Ideja*², trebali bi da odmah uklone jednu vrlo važnu nedoumicu koja se sada pojavljuje prilikom čitanja poslednje Valdenfelsove knjige *Fenomenologija pažnje*: bez obzira što nigde ne analizira i ne navodi Huserlove spise i predavanja o opažanju i pažnji, koji se igrom slučaja pojavljuju u isto vreme kada i nova Valdenfelsova knjiga (Edmund Husserl, *Wahrnehmung und Aufmerksamkeit, Texte aus dem Nachlass /1893-1912/, Husserliana, Band 38, Dordrecht, Springer, 2004, str. 548, u redakciji R. Bernet i U. Melle), sasvim je sigurno da ih je on poznavao³; bez obzira što nigde u novoj*

Das sokratische Fragen. Aporie, Elenchos, Anamnese, objavljena je 1961 godine kod malog izdavača A. Hain-a (Meisenheim am Glan).

2 *Ideje za jednu čistu fenomenologiju i fenomenološku filozofiju (Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie)*. U pitanju je § 92 („Die attentionalen Wandlungen in noetischer und noematischer Hinsicht”) prvog toma čiji je naslov „Opšti uvod u čistu fenomenologiju” i koji je objavljen 1913 godine (3. izdanje Halle, Max Niemeyer, 1928, S. 189-193.). Radi se o fusnoti 88 na strani 90 knjige *Das Zwischenreich des Dialogs*.

3 Na to pre svega ukazuju Huserlova detalj-

1 B. Waldenfels, *Das Zwischenreich des Dialogs*, Sozialphilosophische Untersuchungen in Anschluss an Edmund Husserl, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1971. Poglavlje II „Offenheit des Ich und seiner Welt”, strane 90 i 91. Valdenfelsova prva knjiga

knjizi ne tumači ključni Huserlov § 92, izve-
sno je da Valdenfels pokušava da izvrši jedan
od Huserlovih nedovršenih, najtežih i istovre-
meno, nemogućih zadataka – zasnivanje i te-
matizovanje fenomenologije pažnje.

Iako Huserl govori o pažnji u nekoliko
različitih fragmenata svojih objavljenih dela
(*Predavanja o Teoriji značenja* /1908/, drugi
tom knjige *Prva filozofija* /1923/, *Tumačenja
koja se tiču pasivne i aktivne sinteze* /1918-
1926/, *Iskustvo i sud* /1939/, itd.), upravo § 92
Ideja i jedna mala beleška iz Huserlovih „Lič-
nih zabeleški” koje je 1956 priredio i obja-
vio Valter Bimel, ukazuju na poseban status
i tajnu jedne eventualne deskripcije fenome-
na pažnje⁴. Dakle, još davne 1906 godine Hu-
serl svedoči da je već pokušao da zasnjuje *eine
Phänomenologie der Aufmerksamkeit*, koja je
važan činilac na putu ka teoriji značenja i teo-
riji suda. Posle sedam godina, na samom kra-
ju § 92 (i u fusnoti) prve knjige *Ideja za jed-
nu čistu fenomenologiju i fenomenološku filo-*

na razmatranja iz predavanja u zimskom semestru
1904/1905 koja su bila posvećena pojmu „Interes”,
kao i razlici „interesa” i „intencije”, odnosno razliko-
vanju pažnje kao interesa i pažnje kao promišljanja
*/Aufmerksamkeit als Interesse und Aufmerksamkeit
als Meinen/* (Cf. *Wahrnehmung und Aufmerksamkeit*,
str. 103 i dalje; str. 114-119). Osim toga, Huserlov
pokušaj da odredi sadržaj i predmet pažnje (§ 20 i
§ 21 na stranama 86-98), mnoštvo „fenomenalnih” i
istančanih varijacija teško prevodljivih na srpski je-
zik (*Merken, Bemerken, Mitmerken, Aufmerken, Un-
bemerkt(es), Unmerklich(es), Merkllich(es)*; koren
merk- /kod nas se neretko upotrebljava reč merkatu u
značenju ciljati, paziti, vrebati, pratiti i primećivati,
nadzirati/ podrazumeva i beleženje a onda i pisanje,
u-pisivanje), vidljivo su sadržani u Valdenfelsovom
tekstu i njegovoj argumentaciji.

4 „Edmund Husserl: *Persönliche Aufzeichnungen*”,
Hrs. W. Biemel, u: *Philosophy and phenomeno-
logical research*, Vol. XVI, No. 3, March 1956.
Huserlova beleška je napisana 25 septembra 1906
godine i nalazi se na strani 298: *Da stehen in er-
ster Stelle die Probleme einer Phänomenologie der
Wahrnehmung, der Phantasie, der Zeit, des Dinges.*
(...) *In Zusammenhang damit habe ich auch Versu-
che gemacht über [eine] Phänomenologie der Auf-
merksamkeit (...). Weiter bedürfte es einer systema-
tischen Ausführung einer Phänomenologie der Be-
deutungen (...). Weiter eine Urteilstheorie...*

zofiju, iščezava ovo prošlo vreme u Huserlo-
vom iskazu. Nasuprot, Huserl kao da tek otva-
ra jedno novo polje i imperativno se zalaže
za jednu sistematsku fenomenologiju pažnje
koja bi pre svega trebala da bude suprotstav-
ljena tadašnjoj modernoj psihologiji. Atenci-
ja (Huserl koristi i reč *attentio /attentionale/*
i reč *Aufmerksamkeit*), kaže dalje Huserl, nije
ništa drugo nego temeljna vrsta */Grundart/* in-
tencionalne modifikacije (modusa)⁵. Da li je
moguće jasno izdvojiti ova dva „akta” – in-
tencionalni i atencionalni – kada postoje dosta
uverljive pretpostavke da latinske reči *atten-
tio* i *intentio* nemaju nimalo različita značenja
i kada su u besprekornoj sinonimiji? I slede-
će pitanje: kako razumeti ovo Huserlovo razli-
kovanje o pažnji kao modifikovanom intenci-
onalnom aktu (a ne pažnji kao intencionalnom
aktu kao takvom), sa jednim drugim iskazom
iz njegovih predavanja o *Uvodu u logiku i teo-
riju saznanja* iz 1906/1907 godine: „Atencija
nije intencija”⁶? A onda odmah, dalje, slede još
sve teža i teža pitanja: šta je sa fenomenološ-
kom redukcijom, sa konstitucijom – statičkom
i genetičkom, u kontekstu (ne)razlučivosti iz-
među *attentio* i *intentio*? Sva ova pitanja, koja
bi trebala da što preciznije lociraju atenciju iz-
među intencije (odnosno, ostalih fenomeno-
loških akata) i objekta, a u jasnoj diferenciji
spram psihološke „strategije”, skoro da podra-
zumevaju da ne postoji nikakva intencija bez
atencije. Valdenfels opisuje učešće pažnje pri-
likom čina opažanja koji kao takav nikada ne

5 *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und
phänomenologischen Philosophie*, str. 192-193. De-
taljnim tumačenjem ovog paragrafa, kao i još neko-
liko Huserlovih paragrafa u čijem je središtu feno-
men pažnje u kontekstu nesvesnih kognitivnih proce-
sa i pre-atencionalnih aktivnosti, bavi se laboratorija
GREX (CNRS). Cf. tekstovi Pierre Vermersch „Hus-
serl et l’attention”, „Phénoménologie de l’attention
selon Husserl” i „Husserl et les différentes fonctions
de l’attention” koji su objavljeni od 1998 do 2000
godine u časopisu „Expliciter”, i koji su nastali u ko-
operaciji sa N. Depra i F. Varela. Valdenfels potpuno
neopravdano zaobilazi ova istraživanja.

6 E. H., *Einleitung in die Logik und Erkenntnis-
theorie. Vorlesungen 1906/07. Husserliana*, Band
24. Hrsg. Ullrich Melle. The Hague, Martinus Ni-
jhoff, 1985, str. 250.

započinje posmatranjem, već nasuprot - opažanje nastaje na osnovu događaja pažnje koji je opet provociran ili aficiran onim što me spopada /*was mir auffällt*, što mi privlači pažnju/. Atencija, kao nekakav pseudo začetak i pokretač intencije, zapravo uvodi i lepi svest („nastanak intencije”) za objekt. Pažnja nije, dakle, „mentalni odgovor” na *stimulus* samoga objekta (psihološki tretman pažnje), već je atencionalni akt struktuiran trostruko, u tri sukcesivne funkcije i zasnovan putem tri različite neurološke strukture - *a priori* budnost u odnosu na svet⁷, odgovor na *stimulus* objekta, voljna pažnja ili svest (P. Vermersch). Ipak, napetost prilikom srastanja i odvajanja intencije za/od atencije, kardinalno se povećava ukoliko uvedemo neka nova merila koja bi jedan fenomen svakako trebao da ispunjava da bi bila moguća njegova deskripcija: dakle, da li je moguća atencija bez bilo kakve intencije, da li je moguć atencionalni akt koji se ne nastavlja u intencionalnost, odnosno, analogno, i iz jedne drugačije prizme, da li je moguće analizirati pažnju izvan svake intencionalnosti? Perfektni paradoks ovakvog propitivanja smera na poslednje „čišćenje” fenomena pažnje od psihologije tako što bi se definitivno ukinula intencionalnost, odnosno što bi se devalvirala upravo sama fenomenologija pažnje. Da bi pokazala da je ovo nemoguće, Natali Depra podseća na zaboravljena istraživanja Ežena Minkovskog (starog Husserlovog slušaoca iz vremena *Pariskih predavanja*) koji je izneo dva vrlo vredna zaključka: prvo, pažnja u sebi samoj sadrži suštinsku nepažnju (*inattention*, prvi uvodi Viljem Džejms), i potpuna je iluzija pokušaj fokusiranja same pažnje - u fokusiranju pažnje leži njena smrt - i drugo, pažnja je fenomen koji postoji kao dodatak, koji mora da bude pridodan /*qui se surajoute*/ drugom fenomenu da bi ga bliže odredio – dakle, pažnja

7 Entoni J. Stajnbok (A. J. Steinbock) ovu prvu funkciju opisuje i razdeljuje na takozvanu „aktivnu” koja se tiče **egoističke kognicije** i „pasivnu” koja podrazumeva pre-egoičke oblike svesti. Cf. „Affection and attention: On the phenomenology of becoming aware”, u *Continental Philosophy Review*, 37, No. 1, 2004, str. 21.

ne može da bude istraživana u odnosu na svoj objekt, već u odnosu na druge saodnosne fenomene⁸. Ovaj argument možda ipak ne isključuje mogućnost atencionalnog akta bez ikakvog objekta odnosno izvan intencije i sa nul-tom i mrtvom svesti /*das sozusagen tote Bewussthaben*/⁹. Zar suština i čistina fenomena pažnje („pazi!”, oprez, budnost) nije iščekivanje i okrenutost ka objektu koji još uvek nije prisutan. Obratno, pažnja koja modifikuje intencionalnost i pojačava svest (pojačavanje svesti kao koncentrisanje, usredištenje, centriranje – prelazak sa periferije u centar) i dalje pripada psihologiji.

Izgleda da bi osnovna teškoća konstituisanja fenomenologije pažnje trebalo da se nalazi, upravo na ovom mestu njenoga „rođenja” iz „otpora” prema psihologiji. Ako ove reči pod navodnicima („otpor” i „rođenje”) približimo i uprostimo činjenicom da je u pitanju Husserlov otpor ili, posle sto godina, Valdenfelsov otpor, ako sasvim preeliminarno fenomenologiju ili fenomenološki akt i novinu („novost fenomenologije”) izjednačimo sa intencionalnošću pozivajući se na Levinasa („Fenomenologija, to je intencionalnost” /1959/), onda ostaje da uspeh i granice Valdenfelsovog poduhvata mislimo isključivo u okvirima ovog uvek aktuelnog i komplikovanog susreta filozofije i psiho-

8 E. Minkowski, *Vers une cosmologie*, Paris, Aubier, 1936, chapter 7, „L'attention”, pp. 88-96. Cf. N. Depraz, „Where is the phenomenology of attention that Husserl intended to perform? A transcendental pragmatic-oriented description of attention”, u *Continental Philosophy Review*, 37, No. 1, 2004, str. 20. Argument Minkovskog Depra formuliše na svoj način: „**Atencionalna aktivnost** subjekta jeste konkretni otelotvoreni način kroz koji se svi ti dobro poznati metodološki akti pojavljuju za mene kao subjekta. Drugim rečima, **pažnja** je drugo ime, daleko više konkretno, za **istinski praxis** intencionalnosti, za redukciju i genetičku konstituciju.” str. 7. Ipak, Depra pronalazi daleko značajniju ulogu fenomenu pažnje **uvodeći pojam inkorporacije** i tela (13, 16). Ove analize prevazilaze ovu prigodu. Nazalost, Valdenfels nije obratio pažnju niti na radove Depra niti na Minkovskog.

9 *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, § 92, str. 191.

logije. Međutim, Huserlov napor da tematizuje svoj otpor prema psihologiji svoga vremena jednostavno nije analogan ili nimalo nije identičan Valdenfelsovom neprestanom zaobilaženju čitanja skorašnjih studija iz *neuro*-nauke i različitih istraživanja koja se bave pre-atencionalnim aktivnostima odnosno nesvesnim kognitivnim procesima¹⁰.

Ali kako je i čime je Valdenfels nadomestio svoje oklevanje pred kognitivnim naukama i da li je knjiga *Fenomenologija pažnje*, uopšte dostojna Huserlove velike name-re? Na koji način Valdenfels pristupa pažnji – pojmu koji pripada „nomadskim pojmovima” kako stoji na samom početku knjige, „fenomenu koji nije fenomen” – pažnji za koju se ne zna da li je događanje */Geschehen/*, događaj */Ereignis/*, akt, dispozicija, sposobnost, zadatak ili dar¹¹? Knjiga *Fenomenologija pažnje*, koja na izvestan način predstavlja dopunu i teorijski „oslonac” dvema njegovim najambicioznijim knjigama iz posljednje decenije, *Antwortregister* (1994) i *Bruchlinien der Erfahrung* (2002), metodološki radije pripada hermeneutici, ili još bolje, metodi p(r)opisivanja (registrovanja, registraciji) „fenomena” pažnje unutar različitih socijalnih praksi, kulture i medija, individualnih i kolektivnih oblika

delovanja i iskustva. Osim uzornog istorijskog pregleda i geneze pojma pažnje (Valdenfels se više usredsređuje na Dekarta, Merlo-Pontija, Gurviča, a mnogo manje na Wunta, Lipsa ili Džejmsa), analize pažnje u tehnici i medijima, presudna novina Valdenfela u odnosu na njegove prethodne knjige, odnosno na prethodna istraživanja atencionalnog akta uopšte, tiče se tumačenja vrlo raznorodnih književnih tekstova. Dostojevski, Tolstoj, Flober, Valeri, Stern, Kafka, Nabokov, Muzil, Čapek, Po, Andrić (str. 35, 109), imena su koja su veoma često prisutna u tekstu (najpre u analizi pojma „nepripovedno” ili „ne-pričljivo”).

Na kraju, po svojoj originalnosti, dva motiva koja Valdenfels skicira, zaslužuju da budu sada posebno izdvojena i pomenuta: to je poglavlje IV koje se bavi takozvanim pokretljivim iskustvom i medju-događajem. Tumačenja događaja, događanja, dolaska, nadolaženja, presretanja, predusretanja i predusretljivosti, prilaženja predstavljaju još jedan segment u obradi složenog pojma *Ereignis*, kome je poslednjih godina posvećivao posebnu pažnju; i poglavlje X, završno poglavlje, koje razmatra kardinalne oblike pažnje, kao sto su pozor, briga, osvrt, oprez, opasnost, odsustvo i suspenzija svake moguće pažnje.

10 Cf. I. Parasuraman, ed., *The attentive Brain*, Cambridge, MIT Press, 1998; H. Pashler, ed., *Attention*, Hove, Psychology Press Ltd, 1998.

11 B. Waldenfels, *Phänomenologie der Aufmerksamkeit*, str. 9.